

„Csitíthatatlan halott”

Csoóri Sándor költőszerepéről

„remény szegénylegénye, sárga viasz-király,
a földönfutó füst volt a te országutad.

Fekszel, csitíthatatlan halott –”

Csoóri Sándor: *Csokonai*

Életműve és közéleti tevékenysége történelmi jelenség, a nemzeti kultúra magasrendű értéke. Műalkotásai és tettei a magyarság fáklyavívói közé emelik Csoóri Sándort. Pályakezdésének rövid ideig tartó, naiv korszaka múltán, autonóm értelmiségi lényét kibontakoztatva, már a Rákosi-korszakban tiltakozott a magyar nép fölé ültetett hatalom nyomása ellen. Számos versével kiállt a szegényekért, azokért, akik közül kiemelkedett. A szülőföldjén tapasztalt erőszakos parasztpolitikát feltáró szociográfiája országos visszhangot keltett a megtorlás és a tévesztés éveiben. Mesterét Illyés Gyulában találta meg, illetve Illyés őbenne találta meg legméltóbb utódját akkor is, ha tanítványa közelebb állt a szürrealizmushoz, mint ő. A nem hivatalos közéletben Csoóri hamarosan a fővárosi értelmiség mérvadó személyisége lett. Az 1956-os forradalmi mozgalmából is kivette részét, s a megtorlás és a konszolidáció éveitől a Kádár-rendszer bukásáig s azután is e nagy nemzeti összefogásunk eszméit tartotta ébren. Ma is ámulok *A kiegyensúlyozottság ára* című esszéje (1967) tabudöntőgető bátorságán, amelyben az ötvenhatos forradalom igazságos megvitatását sürgette. Az összefogást hiányolta akkor is, amikor a rendszerváltás lázában a *Nappali Hold* (1990) cikksorozatát írta. Ellenzői tévesen értelmezték néhány mondatát. Tudta ő, hogy a negyvenes évek első felében zajló magyar holocaust is nemzeti sorskérdés volt. Ellenfelei nem vették figyelembe, hogy az egész, árnyalatokban gazdag magyarság szabadságáért harcolva 56-os szellemben hiányolta és sürgette a magyar értelmiség együttműködését. Egy másik félreértés: egy színesztéziákban gazdag, ódai hazaverse így zárul: „Ölelni másutt is ölelhetsz, / de ölni csak itt maradt jogod” (*Idegszálaival a szél*, 1967). – Ölni sehol sincs jogod! – hallottam többektől is a tiltakozást. Az ötödik parancsolatot én is minden idegszállammal tisztetem, de a szabadság hőseit sehol nem ünnepeznék, ha sosem fognak fegyvert a szabadságért. Az egzisztencia és a történelem határhelyzeteivel hitelesítette az *ölelni* – *ölni* betűrím etikus költői logikáját.

Publicisztikáiban nyíltan, verseiben a modern költészet áttételes művészi eszközeivel küzdött nemzeti sorskérdéseink megoldásáért. A Kádár-rendszer diktatórikus jellege a hatvanas évek közepe felé enyhült, de ezért súlyos árat fizettünk. A szovjet megszállás, a bűnben fogant proletárdiktatúra, a földtulajdon erőszakos kisajátítása, az erkölcsi romlás, a népességfogyás, a trianoni határokon kívül rekedt magyarság jogsérelmei vagy a prágai tavasz és ősz egészen a nyolcvanas évek végéig tabutémák maradtak. Ő áthágta a tilalmakat, vállalta a támadásokat. A kommunista birodalom szétesése után, a nemrég még szövetséges ellenzéki csoportok közti csatározások közepette Csoóri a Széchenyi-féle országépítés örökségével összhangban működő, Petőfi radikalizmusával képviselt demokrácia előjárója maradt.

A nép, a nemzet ügyeiben állást foglalo költőnek a lírai stílus szabadságáért is meg kellett küzdenie. Meggyőzőn hangoztatta: az igazmondáson esett csorba óhatatlanul az anyanyelv sérelmeivel jár, és a stílus gyöngeségei a gondolat tisztázatlanságából fakadnak. Emlékezhetünk, hogy az irodalmi nyelv korszerűsítése milyen akadályokba ütközött a hetvenes évekig húzódó sematizmus idején. A „belvárosi társaság” költői, Csoóri, Tornai, Marsall, Orbán, a szépprózában Hernádi, Konrád ráéreztek a modern nyugati példákra, s valóságos stílusforradalmat folytattak a szocreál stílusdiktatúrájával szemben. A kor két nagy újtója, Juhász Ferenc és Nagy László az alkotói egyéniség önállóságát hozta irodalmunkba. József Attila verseinek egy addig elhanyagolt, mágikus tartománya is ide kívánczok. E szintézisteremtő klasszikusunk – egyéb érdemei közt – egy nevezetes művészi áramlat kezdeményezője is, amelyet éppen Csoóri és nemzedéke vitt diadalra: a más művészeti ágakban is érvényesülő bartókiságot. József Attila kései, egzisztencialista-humanista oldalát inkább az Újhold-líra folytatta a háború utáni depresszióban, ám a népköltészeti indíttatású költészet modern áramlatának nagyhatású teoretikusa Csoóri Sándor volt. Ő mutatta ki több művészeti ágazatban is az először Németh Lászlótól megfogalmazott bartóki modellt, a rokon népek eposzaiban, a román kolindában és a régi magyar népdalban az avantgárddal közös lényegét. Hivatkozási alapja egyik részről az autentikus folklór, másik részről a szürrealis és expresszív módszereket alkalmazó kortársi költészet. A népi a sokaság életéből jön, a modern pedig egyéni és művi úton születik, így „népi szürrealizmusról” nem beszélhetünk – vetették szemére bírálói. Pedig a modern költők az izmusokat – köztük a szürrealizmust – megfürdették a népköltészet „tisztá forrásában”, s egyesítették a felgyorsult élethez illő, kihagyásos versbeszéddel, az ősi ben is jelenvaló absztrakcióval, az álomi képzettársítással, a mágikussággal. A modern lélektan sem vág szakadékot az ember egyéni és kollektív ösztönei közé. Csoóri Tornaival a magyar népdalban is észrevette, amit Afrika, Amerika, Óceánia törzsi művészetében a XX. századi Európa sok művésze meglátott: az emberi lényegét. Nyelvrokonainknál József Attilától kezdve költőink éppúgy fölfedezték a népdal és az eposz mélységét, mint ahogy Nagy László a délszlávok balladáiban bukkant a tiszta forrásra. A nemzetközi az önálló nemzetek találkozásából jön létre, tanította Csoóri Illyés nyomán.

Ady Endre önkritikus-öntudatos magyarságához, a politika és szerelem közös ars poeticájához azért hasonlítom Csoóri Sándort, mert az ő költői szótárában is kiemelt jelentősége van a minden, vagyis az egyetemes fogalmának. Ady egyik ars poetica mondata az „én [...] mindennek jöttem” (*Hunn, új legenda*). Csoóri-nál megtaláljuk ennek megfelelőit még hiperbolikusabb metaforákkal, például: „Benépesülök, mint a Föld, hogy minden megtörténhessen velem, [...] ne csak a szerelem, / mert a testem is történelem” (*Vakító semmi-térkép*, 1973). Másutt: „a világ leszek, vagy meghalok” (*Tavaszi plakátjai*, 1967). A szándék hasonló: a minden és a világ vágya és eszménye. Adytól származik a XX. századelő kulcsmondata, mely szerint „Minden Egész eltörött, / Minden láng csak részekben lobban, / Minden szerelem darabokban”. Ady életében a nemzeti és a haladó már nem egyesülhetett egy töretlen, közös akaratban, mint Petőfinél a reformkor végén – a XX. század erre a tanulásra virradt. Csoóri még riasztóbb formában fejezi ki a modern életben az eszmék erózióját. Egy önmegszólító versében így: „Amit kívántál: / a hiányával most minden a tied” (*Ragadozó*, 1967). A gondolat az emberi teljesség hiányának letaglózó fájdalmáról szól. Észrevétele a kornak megfelelően még tragikusabb, mint Adyé: a sajátosan magyar értékek már csak szilánkjaikban ismerhetők föl. A sokaság lelki meghasonlásait csak a nagy önismeretű egyéniség tudja kifejezni. Csoóri a fejlett, ám elidegenült országokban körülpillantva is tapasztalta a társadalmi manipuláció jövőtlenséggel fenyegető következményeit. Közéjük tartozik a totalitás elvét sértő globalizmus, a pénzvilág és a szupranacionalizmus érdekszövetsége. Emberöltöttekkel Ady után még tovább hasadt a homo sapiens lelki-szellemi-biológiai egysége. Rejtve is működő nemzeti értékeinkben, a felbomló paraszti életforma maradványaiban és azok őrzőiben érezte meg Csoóri az erőtartalékokat. Bartók, Kodály, Illyés, Németh, a szociográfiáírók, a NÉKOSZ-nemzedék, másfelől Kós Károly, Bibó István bátorította arra, hogy teljes érzelmi odaadással és kritikai érzéssel tárja föl és rakja össze a végoráit élő régi közösség értékeinek cserepeit. A Petőfitől, Adytól, Illyéstől örökölt Dózsa-kultusz fontos összetevő a fiatal Juhász Ferenc, Nagy László, a Csoórral egy ütemben kibontakozó Tornai, valamint filmes alkotótársaik, Kósa Ferenc, Sára Sándor műveiben. Ez a hagyaték is lendületet adott Csoóri alkati rebelliségének (Vasy Géza szava). A kulturális örökség mellett lényeges a gyerekkorából megőrzött természeti én emléke is. Éppúgy Erato hatalmas szerelmi költészetében, az erős szexualitás és annak lelki szublimációja. A költő nagy mondatai közt tartom számon: „Minél rosszabb egy társadalom, annál személytelenebb” (*Készülődés a számadásra*, riport Hatvani Dániellel, 1980). A szerelem tűnékenységét Csoóri éppúgy ismerte, mint szárnyat adó erejét – szenvedélyes és tragikus szerelmi lírája ritka érték az elidegenülés korában. Férfiassága maximalizmust jelez, amelyet a párjával visszanyert teljesség uraként hitelesít. Innen is ered az öntudat, mely műveiből sugárzik. „A háborúból kijutott; a szorongásból, a [...] betegségből szintén. [...] Mégis teli voltam kezdeményezéssel, reménnyel és akaraterővel. [...] velem a történelem madarát is meg lehetett volna fogatni. Duhaja voltam a nyelvnek, a gondolkodásnak; vere-

kedésre és monologizálásra egyaránt kész, aki »ugrik egy jó szóra nyomban« – nyilatkozta. Sokrétűen bontakoztatta ki formátumos lírai személyiségét. Fölismerte, hogy az Egyenlőség, Szabadság mellől elsikkasztott Testvériség, a közhe-lyekkel le nem járatható szeretet milyen szorosan összetartozik. Így jut el a „Minden jó író végül is a többiek Krisztusa” kimondásáig, mint Ady a „magyar Messiá-sokig”. „Egyszer még kitüntetett helye[m] lehet a Golgotán”, írta Csoóri kételyek között is (*Mindenem, ami volt*, 1990 körül). Kiss Ferenc jegyzi meg Csoóri-esszé-jében: „nem képzelhető el átütő tehetség emberi jelentőség nélkül”. A sokaságért kiálló, önfeláldozó, erős morális érzékű költőre igaz ez a megállapítás. Ifjúkori, de már érett verseiben népmesei hősként szól a reményéről mint létszükségről, a legkisebb fiúból lett királyfi természetességével: „elvész a föld, ha nem élhetek / boldogítóan s vakmerően” (*Menekülés a magányból*, 1962). Másutt: „mihelyt meg-tanulnék élni, lemondanék az irodalomról” (a *Második születésem* utószava, 1967). Később is az életet helyezi a művészet fölé, de ennek ellenkezőjét is megírja: vívódása hitelesíti önellentmondásait. E „következetlenségek” az önismeretért folytatott örökös belső vita és a lelkivilág sokoldalúságának jelei. Csoóri vállalja a Tornainál is felbukkanó nomád értelmiségi minősítést, s a barbár sem idegen tőle, miközben minden agresszivitást elítél. E jelzőkkel az eredet fontosságát érzékelteti, mint Delacroix, Gauguin, Picasso számos festménye, Bartók *Allegro barbarója* vagy Carl Orff *Carmina buranája*. Csoórinak az utóbbival azonos című verse (1962) szabados dal: „Hát élek, ahogy élhetek, / avas deákként mondok éneket, / torkom reszel, hangszálam sodrott birkahúr – / nem leszek pártfő, se tisztes gondnok úr!” Kihívó a hatalommal szemben. A középkori diákénekből a lázadást szűrte le úgy, hogy az ideológusok prűszkölték tőle. A *Sírályvonal* ugyancsak a bekerítési kísérletek elutasításával tüntet: „Tűfok portása, hazák házmestere nem leszek!” Az elutasítást erős önérzet táplálja: „időm avatva tör-ténelemmé”. Gregory Corsóhoz írt verse a társadalmon kívüliséggel tüntet a sza-badsághiányos rend ellen. Még Che Guevara radikális baloldalisága is hat rá, míg föl nem ismeri annak ártó következményeit. A nyugati forrongás is vonzza, de ráébred, hogy a „balosok” reménytelenül közömbösek nemzeti sorskérdé-seink iránt. Az erkölcsi romlás láttán önmagából izzadja ki a tisztaság, az őszin-teség igazgyöngyét. Lázadó természete, Kiss Ferencsel szólva, mediterrán vér-mérséklettel párosul. Erős vitalizmus jellemzi, ha ez nagy nekikeseredéseivel hullámmzóbb is, mint Nagy Lászlónál. Ám lelki ereje nem inog meg, amikor pro-vokálón vágja a hatalomnak kihívó szavait. Ebben kiemelkedik kortársai közül, bár vannak méltó követői az ifjabbak között (pl. Ratkó, Utassy). De főként ba-rátja, Tornai József verseiben találunk az ő ifjúkori gesztusaihoz hasonlókra. Avantgárd manifesztumokra emlékeztetőn írta Tornai: „Összetörjük a kőtáblákat”; „A nagy túlzást szeretném kitalálni” és „Szükségem van a boldogtalanságra”. Csoóri mintha módosítaná ez utóbbit: „Szükségem van az ifjúságra, / mint útle-vélre az utazónak: // szükségem van a kezetekre, hogy minden magányt le-romboljak” – szól a társakhoz intézett vallomása. Megbonthatatlan egységben láttatja a szabadság és a szerelem eszméjét: „elvész a föld, ha nem élhetek /

boldogítóan s vakmerően". A szabadság életörömét így kiáltja ki: „Jegenyék, zöld, zöld szökőkútjaim, / záporozzatok tavaszt a magasba!”

Lámpák és öklök elé című versében (1980) jelzi: tudja, mi mindent kockáztat a hatalommal szemben azzal, hogy *provokálja a fátumot*. „Könyveink nagyon okosak lesznek, mint a sértetlenül / kihantolt sírleletek. / Írva áll bennük a jó-vághagyhatatlan élet / eposza: a pünkösdi seregszemlék napiparancsa vérbe-tűkkel, az esők verse, / az emberárulás verse, / [...] / s egyszerre, mint a fantom-fájdalom, / sajogni kezd az életünk hiánya, / a szerelem, mint a lefűrészelt jobb láb / s elmennénk már egy kihallgatásra boldogan, / lámpák és öklök elé.” Forradalmibban aligha fejezhető ki a vállalkozás kockázatossága. Az intenzív élet híve, s ha vállalásairól szól, önnön heroizálásától sem riad vissza. Ezzel megütközést kelt sokakban. Avítt „váteszi” szerepet emlegetnek nemcsak politikai támadói, hanem azok az esztéták is, akik személytelenebb vagy – partikuláris értelemben – túlzottan is magánérdekű tehetségek szolgálatába szegődtek. A régi nem mindig avítt, de az új sem mindig aranyvaluta. A letagadott közügyekért csak a bátrak állnak ki. Így lesz a jellemi érték is esztétikum. Pilinszky jelölte ki az utat a részvétben az egyéni és közösségi megtisztuláshoz, és Csoóri is „messianisztikus” szerepet vállalt, amikor sorskérdéseinket személyes ügyeiként kezelte.

Sokszor kozmikus jelenségekkel, égi és földi erőkkel fejezi ki személyes érzéseit. Az ezredfordulón Csoóri eleven cáfolata annak, hogy az irodalmi mű értéke független az alkotó lényétől, tetteitől. Úgy vélem, Csoóri a Petőfi-modell XX-XXI. századi megfelelője. Ahogy Petőfi a maga korában, stílusújító is volt. *Második születésem* című kötetében kikristályosult nyelve nélkül nem lett volna az a nagy költő, aki társadalmi és esztétikai szinten is hat az emberekre. Vers az, amit prózában nem lehet elmondani, vallotta. Esszéiben nem egyszer idézte Lautréamont-t: „szép az esernyő és a varrógép találkozása a boncasztalon”. Csoórirra vetítve így egészítem ki ezt: ...amennyiben valami emberit szolgál. A költői trópusok, különösen a metafora és ennek más alakzatokkal való kombinációi egyéni lelemények Csoórinál, s kihagyásaikkal együtt is összefüggő asszociációs látomássá állnak össze. Íme egy példa: „Ég ablakmosói, fák, / ne kenjétek össze arcomat, / odafönt ragyog” (*A folyó*, 1967). A szabad képzettársítás, a váratlan témaváltás, a szerkezet filmszerű vágásai sajátos költői logikához vezetnek. Nem „népies” külsőségekkel él, hanem a hamisítatlan népdal és a modern mesteri ötvözésével. Ilyen ez az összetett kép *Mindenen túl* című szerelmes versében: „Akármim légy, / csak meg ne halj, / nincs szükségem a túlvilágra. / Óceánjáró hajóm nem lehet soha a koporsód – / ültess inkább / egy szalmaszállra”, írta. Azt a népdalt vegyíti a modern élet tárgyi világából való képsorával, amelyet esszéiben is szívesen idézett: „Elment, elment az én párom, / Világgá ment egy fűszálon.” A szatmárcsekei csónakfejfák gyászos képzelete is benne rejlik az idézett népdalban. Tagoló ritmusában is megmutatkozik a népdalhatás. „Búvóhelyem messze Pesttől, / mint régi erdő régieknek [...] / Láthatatlan leszek, de látó, / bogáncsos, tüskés életű, / betyár a magam sorsa ellen / s nagyked-

vemben is keserű.” A betyársors, a XVII. századi elődök kurucossága, a mikesi bujdosás becses nemzeti hagyományunk. Csoóri üzőttsége nem csak stílusörökség: együtt hanyatlik el s ugrik talpra népével, mint Ady. A képi áttétel, a túlzás mítoszi magasságokba röpít, akár a népdalokban. Nemcsak a különféle trópusokkal bánik mesterien, hanem az intellektus fogalmaival is. Asszociációs láncolatai csak részben hordoznak tárgyakat, sokszor szolgálnak egyértelműsítő fogalmak keretétül. „Éjszakáznom csak a pusztá föld maradt: / egyetlen papírlap az arcom előtt: megőszült / kivégzőfal, vakító semmi-térkép. Országot / karcolhatok rá: letagadott hazát.” A *megőszült kivégzőfal* inverziója az áldozatos költősorsra utal. A komplex képben Balassi, Petőfi, Radnóti végzetének esélyével néz szembe.

Nincs rá szüksége, hogy a metaforák hasonlatokra bonthatók legyenek. A képzettársítások minden dolgok összetartozásának sugallatára jönnek létre. Ilyen a buddhai azonosulás is a mindenséggel. Én és világ, parányi és határtalan lép frigyre képsorában: „Suhognak hangos szerelvények: egymáshoz láncolt napok, / vonat-zörgésű éjszakák s hoznak gyökerestől / kitépett erdőt, hogy a mellembe elültessem, / tenyerem árkaiba verítéket, hogy folyóm is legyen...” Történelmivé avatja e fölkentté tevő átszellemültséget: „...s vaskoronát, hogy a belülről égő embert is / megkoronázzam”. Verseinek átvilágítása ezúttal is történelmi szenvedéseket mutat ki. A tűzkoronás parasztkirályt az én körébe vonja. Az élet még sok próba elé állította utolsó alkotói korszakában. A rendszerváltozás utáni pályaszakaszában a megfáradt ember elégtelenségének lehetünk tanúi. Fohászkodó dalaiban, szonettjeiben megjelenik Isten. Mint őstapasztalat és mint vágy, mint a mindenség iránti alázat jelképe – és mint közönyével lázadásra okot adó Atya. Ilyen a többi között a *Bűnbánó vers*, a *Lehet, hogy Isten keres újra* vagy az *Esztergomi elégia*. S egy kései nagy verse, amelyet most sem mulaszthatok el említeni: a *Szorongó séta a mezőn*. Istennel viaskodó lírájának legbartókibb darabja ez. Képi világa ősi népmesénket, a *Fehérlófiát* idézi. Kihívón fordul Istenhez, a biztos vereség tudatában is fölemelő érzésekkel:

„Ha küzdőtársat akar, jöjjön ő
s verjen bele a földbe,
mint a népmesék óriása.”

Ennél szebbet aligha írtak *Az ős Kaján* óta. A legjobbak így tekintenek az ősi hagyomány tükrébe.